

ДВА АПАВЯДАННІ

Запрашаем спадарства пад газ

Увесь лагер хадзіў голы. Хоць мы ўжо і прайшлі дэзынфекцыю і атрымалі назад вопратку з басейнаў, напоўненых распушчаным у вадзе цыклонам¹, які выдатна трупіў вошай у апранахах і на целах людзей у газавых камерах, і толькі баракі, адгароджаныя ад нас іспанскімі рагаткамі, яшчэ не «атаварыліся» і ўсё адно хадзілі голыя: спякота была страшэнная. Лагер быў наглуха зачынены. Ніводнага вязня, ніводнай вошы не прапускарлі праз браму. Праца камандаў спынілася. Увесь дзень тысячы голых людзей бадзяліся па дарожках і апэль-пляцах², сям-там валяліся найпрост пад сценамі й на дахах. Спалі на дошках, бо сеннікі й коўдры былі ў дэзынфекцыі. З апошніх баракаў быў відаць FKL³: там таксама развяліся вошы. Дваццаць восем тысяч жанчын раздзелі й выгналі з баракаў – яны акурат сноўдаюцца па «візах»⁴, дарожках і пляцах.

Час ад самай раніцы праходзіць у чаканні абеду, паяданні пасылак, наведванні сяброў. Гадзіны сплываюць марудна, як яно бывае ў сквар. Няма нават звыклых забаваў: шырокія дарогі да крэматорыяў бязлюдныя. Колькі дзён транспартаў не было. Частка «канады»⁵ была зліквідаваная і перададзеная працоўнай камандзе. Адною з самых цяжкіх, у Гармэнцы, бо «канадцы» былі накормленыя і мелі адпачынак. У лагеры ж пануе зайздросная справядлівасць: калі моцны падае, сябры імкнуцца прымусіць яго ўпасці яшчэ як мага ніжэй. «Канада», наша «канада», папраўдзе, не пахне жывіцаю, як у Фідлера⁶, а пахне французскай парфумаю – адно што, відаць, у ёй не расце столькі высокіх соснаў, колькі ёсць схаваных брыльянтаў і манет, сабраных з усяе Еўропы.

Мы якраз сядзім на нарах і бестурботна махаем нагамі. Выкладваем белы, мудрагеліста выпечаны хлеб: ён далікатны, рассыпісты, трохі рэзкаваты на смак, але затое ён тыднямі не цвіце. Хлеб прысланы ажно з Варшавы. Яшчэ тыдзень таму мама трымала яго ў руках. Мілы Божа, мілы Божа...

¹ «Цыклон Б» – першапачаткова грануляваны інсектыцыд на аснове сінільнай кіслаты, распрацаваны групай нямецкіх вучоных пад кіраўніцтвам лаўрэата Нобелеўскай прэміі Фрыца Габера ў 1922 г. З 1941 г. з яго пачалі вырабляць газ, які нацысты выкарыстоўвалі ў газавых камерах некалькіх канцлагаў, прычым у 1944 г. дозы яго падачы ў камеры канцлагера Асвенціма (Аўшвіц-Біркенау) былі зменшаныя (з мэтай ашчаджэння), у выніку чаго людзі гінулі не за 5 хвілін, як раней, а за 15–25.

² На апэль-пляцах у нямецкіх канцлагерах праводзіліся пераклічкі вязняў.

³ Frauenkonzentrationslager, скарач. FKL, – жаночы канцэнтрацыйны лагер (нямецк.).

⁴ Нямецк. Wiese азначае: палянка, лугавінка.

⁵ «Канадай» у канцлагеры Аўшвіц-Біркенау называлі склады рэчаў і каманды знаволеных, што працавалі на прыёме транспартаў з новымі вязнямі, якіх пазней адпраўлялі ў печы крэматорыяў.

⁶ Намёк на папулярную кніжку «Канада, якая пахне жывіцаю» польскага пісьменніка і падарожніка Аркад'юша Фідлера (1894–1985), упершыню апублікаваную ў 1935 г.

Выцягваем кавалак грудзінкі, цыбуліну, адчыняем бляшанку згушчонкі. Анры, вялікі і дарэшты спатнелы, марыць уголас пра французскае віно, якое прывозяць транспартамі са Страсбурга, з-пад Парыжа, з Марсэля...

– Слухай, *mon ami*⁷, калі мы яшчэ пойдзем на рампу⁸, я прынясу табе сапраўднага шампанскага. Ты ж, напэўна, ніколі яго не піў?

– Не. Але цераз браму ты яго не пранясеш, таму не лунай у аблоках. Лепш арганізуй чаравікі, тыя, што з дзіркамі, ведаеш, на падвойнай падэшве; я ўжо не кажу пра кашулю: ты мне даўно яе абяцаў.

– Чакай, чакай, калі прыедуць транспарты, я табе ўсё прынясу. Зноў пойдзем на рампу.

– А можа, транспарту да коміна⁹ больш не будзе? – зласліва адказваю. – Бачыш, як у лягеры яно палягчэла, неабмежаваная колькасць пасылак, біць забаранілі. Вы ж там і дадому пісалі... Пра распараджэнні ўсялякае кажуць, ты й сам гаворыш. Зрэшты, да д'ябла, будзе бракаваць людзей.

– Не кажы абы-чаго, – рот таўстуна з адухоўленым тварам, як на мініяцюрах Козуэя¹⁰, твар марсэльца (ён мой сябар, але імя яго не ведаю) напханы бутэрбродам з сардзінамі, – не дуры, – паўтарае ён, з цяжкасцю глытаючы («пайшло, халера ясная!»), – не кажы лухты, людзей не можа бракаваць, бо мы тут, у лагеры, паздыхаем. Мы ж усе жывём з таго, што яны прыносяць.

– Усе, не ўсе... Маем жа пасылкі...

– Вы маеце, твой прыцель і дзясятка тваіх сяброў, вы, палякі, маеце, і тое не кожны. А мы, а жыдкі, а рускія? А што, калі б у нас не было чаго есці, не было б *Organisation*¹¹ з эшалонаў, дык вы свае пасылкі спакойна жэрлі б? Мы б вам не далі!

– Далі б, а іначай бы з голаду паздыхалі, як грэкі. Хто ў лагеры мае што жэрці, той мае ўладу.

– Вы маеце, і мы маем – то пра што спрачацца?

Напраўду, спрачацца няма пра што. Вы маеце, і я маю, ямо разам, спім на адных нарах. Анры кроіць хлеб, робіць салату з памідораў. Яна выдатна смакуе, калі з кухоннай гарчыцаю.

У бараку пад намі таўкуцца голяя, спатнелыя людзі. Яны праціскваюцца адно ля аднаго ў праходзе паміж нарамі, уздоўж вялізнай, прадумана складзенай печы, паміж добраўпарадкаваннямі, якія ператварылі стайню (на дзвярах дагэтуль вісіць шыльда, што *versuchte Pferde* – заражаных коней – трэба ставіць там і там) ува ўтульны (*gemütlich*) дом больш як на паўтысячу чалавек. Яны гняздуюцца на ніжніх нарах групамі

⁷ Дружа мой (франц.).

⁸ Падзеі гэтага апавядання разгортваюцца на так званай Judenrampe (габрэйскай платформе), размешчанай не ўнутры лагера, а на паўдарозе паміж Асвенцімам і Біркенау.

⁹ Г. зн. да крэматорыя.

¹⁰ Рычард Козуэй (1742 – 1821) быў партрэтэстам брытанскага двара і англійскай арыстакратыі.

¹¹ Арганізацыі (нямецк.).

па восем-дзеяць чалавек, ляжаць голыя, кашчавыя, прапахлыя потам і выдзяленнямі, з глыбока запалымі шчокамі. Пада мною, у самым нізе, стаіць рабін: ён накрыў галаву адарваным ад коўдры кавалкам тканіны й чытае з габрэйскага малітоўніка (тут дастаткова гэтага чытання...), гучна і манатонна.

– Можа, было б трэба яго неяк супакоіць? Лямантуе, нібыата ўхапіў Бога за ногі.

– Не хочацца злазіць з нараў. Няхай лямантуе, хутчэй у комін пойдзе.

– Рэлігія – гэта опіум для народа. Я надта люблю курыць опіум, – чуліва дадае злева марсэлец, камуніст і ранцье. – Калі б яны не верылі ў Бога і замагільнае жыццё, то даўно б зруйнавалі тыя крэматыры.

– Чаму б *вам* не зрабіць гэта?

Пытанне чыста рытарычнае, але марсэлец адказвае:

– Ідыёт, – ён запіхвае ў рот памідор і робіць рух, нібыта хоча нешта сказаць, але есць і маўчыць. Не паспелі мы скончыць жэрці, як каля дзвярэй барака пачаўся моцны рух, мусульмане адскочылі і кінуліся бегчы ў прастору паміж нарамі, да старасты барака прыляцеў ганец. Праз нейкую хвілю велічна выйшаў стараста.

– Канада! *Antreten!*¹² Бягом! Транспарт у дарозе!

– Божа вялікі! – крыкнуў Анры і саскочыў з нараў.

Марсэлец падавіўся памідорам, схапіў яго за куртку, гукнуў «*raus!*¹³» да тых, што сядзелі ўнізе, і быў ужо каля дзвярэй. Астатнія нары пачалі мітусіцца. Канада ішла на рампу.

– Анры, чаравікі! – крыкнуў я на развітанне.

– *Keine Angst!*¹⁴ – ён аадгукнуўся ўжо знадворку.

Я спакаваў харчы, звязаў вяроўкамі валізу, у якой побач з партугальскімі сардзінамі ляжалі цыбуля і памідоры з бацькоўскага варшаўскага агародчыка, а таксама субпрадукты з люблінскага «Бацуцілі»¹⁵ (гэта ад брата) уперамешку з самымі сапраўднымі сухафруктамі з Салонікаў. Звязаў, нацягнуў штаны, злез з нараў.

– *Platz!*¹⁶, – рыкнуў я, праціскаючыся праз грэкаў. Яны адсоўваліся ў бакі. У дзвярах я сутыкнуўся з Анры.

– *Allez, allez, vite, vite!*¹⁷

– *Was ist los?*¹⁸

– Хочаш пайсці з намі на рампу?

– Магу...

---

¹² Пашыхтавацца! (нямецк.).

¹³ (Прэч) адсюль! (нямецк.).

¹⁴ Не баяцца! (нямецк.).

¹⁵ Так называлася даваенная фабрыка вытворчасці кармоў у Любліне.

¹⁶ Месца! (нямецк.).

¹⁷ Давайце, давайце, хутчэй! (французск.).

¹⁸ Што сталася? (нямецк.).

– То давай, бяры куртку! Некалькі чалавек не хапала, я размаўляў з капо¹⁹, а ён мяне выпхнуў з барака.

Мы пашыхтаваліся, нехта занатаваў нашы нумары, хтосьці наперадзе крыкнуў «марш, марш» – і мы пабеглі да брамы пад крыкі рознамоўнага натоўпу, які пазаганялі ўжо дручкамі ў баракі. Не ўсе могуць ісці на рампу... Людзей ужо разаганалі, мы ўжо каля брамы. – *Links, zwei, drei, чатыры! Mützen ab!*²⁰ – Выпрастаўшыся, паклаўшы рукі на клубы, мы жвава, прутка, амаль грацыёзна праходзім цераз браму. Сонны эсэсман з вялікім планшэтам у руцэ млява лічыць, аддзяляючы кожную пяцёрку пальцам у паветры.

– *Hundert!*²¹ – выгуквае ён, калі міма яго праходзіць апошні.

– *Stimmt!*²² – даносіцца хрыплы адказ з галавы калёны.

Шыбуем хутка, амаль што бяжым. Ахоўнікаў шмат: маладыя, з аўтаматамі. Мінаем усе сектары лагера II В: нежылы лагер С, чэшскі, каранцін, заходзім углыб між паяблынь і груш каля лазарэту для трупаў; сярод незнаёмай, нібы ад месяца, зеляніны, што дзіўным чынам за тья некалькі дзён забуяла пад сонцам, потым дугою абмінаем нейкія баракі, праходзім праз вялікае *Postenkette*²³, выскокваем на шашу бягом – ужо мы на месцы. Яшчэ колькі дзясяткаў метраў: сярод дрэваў – рампа.

Гэта была ідылічная рампа, як звычайна яно бывае на глухіх правінцыйных станцыях. Пляцоўка сярод зеляніны высокіх дрэў была засыпаная жвірам. Узбоч, пры дарозе, тырчаў маленькі драўляны барак, брыдкі і мізэрнейшы за самую брыдкую і самую мізэрную вакзальную будку, а далей грудамі ляжалі рэйкі, шпалы, наваленыя абы-як дошкі, часткі баракаў, цэгла, каменне, калодзежныя кольца. Адсюль у Біркенау адпраўляюць грузы: матэрыялы – для будаўніцтва лагера і людзей – у газавыя камеры. Звычайны працоўны дзень: заязджаюць грузавікі, забіраюць дошкі, цэмент, людзей...

Ахоўнікі стаяць на рэйках, на бярвеннях, у зялёнай засені шлёнскіх каштанаў, шчыльным колам атачаючы рампу. Яны выціраюць потныя лбы, п’юць з біклажак. Спёка страшэнная, сонца нерухома стаіць у зеніце. – Разысціся! – Мы сядзем у цені пад рэйкамі. Галодныя грэкі (іх некалькі ўбілася сюды, д’ябал ведае, як) корпаюцца паміж рэйкамі, нехта знаходзіць бляшанку з кансервамі, цвілыя булкі, недаедзеныя сардзіны. Яны ядуць.

– *Schweinedreck*²⁴, – плюе на іх высокі малады ахоўнік з пашнай чупрынаю льяных валасоў і блакітным летуценным позіркам, – а цяпер у вас будзе столькі чаго жэрці, што вы ўсяго не з’ясеце. Вам гэтага яшчэ доўга не будзе хацецца. – Ён папраўляе аўтамат, выцірае твар насоўкаю.

¹⁹ Стараста барака.

²⁰ Левай, два, тры, чатыры! (нямецк.).

²¹ Сто! (нямецк.).

²² Правільна! (нямецк.).

²³ Ачапленне, ланцуг ахоўнікаў (нямецк.).

²⁴ Лайно свінячае! (нямецк.).

- Гэта быдла, – у адзін голас пацвярджаем мы.
- Ты, тоўсты, – бот ахоўніка злёгка дакранаецца да спіны Анры. – *Pass mal auf*²⁵, хочаш выпіць?
- Хачу, але ў мяне няма марак, – з веданнем справы адказвае француз.
- *Schade*, шкада.
- Але, гэр вартавы, хіба маё слова ўжо нічога не значыць? Ці гэр вартавы не гандляваў са мною? *Wieviel*?²⁶
- Сто. *Gemacht*?²⁷
- *Gemacht*.

Мы п’ём ваду, агідную, нясмачную, за кошт грошай і людзей, якіх яшчэ няма.

– Асцярожна, – кажа француз, шпурляючы пустую бутэльку, пакуль яна не разбіваецца дзесьці воддаль аб рэйкі, – не бяры бабак, бо можа быць ператрус. Зрэшты, на халеру табе бабкі, ты й так маеш што есці. Таксама не бяры вопратку, бо цябе могуць запозрыць у спробе ўцячы. Вазьмі кашулю, але толькі шаўковую і з каўняром. Пад сподняй кашулюю. А калі знойдзеш выпіўку, то мяне не клікай. Я дам сабе рады. І глядзі, пуза не надарві.

– Б’юць?

– Натуральна. Трэба мець вочы на патыліцы. *Arschaugen*²⁸.

Вакол нас сядзяць грэкі, прагна варушачы сківіцамі, як вялікія несусветныя кузуркі, ласа паглынаючы збуцвелыя кавалкі хлеба. Яны ў разгубленасці, не ведаюць, што рабіць. Іх хвалююць бярэны й рэйкі. Грэкі не любяць перасоўваць цяжары.

– *Was wir arbeiten*?²⁹ – пытаюцца.

– *Nix*³⁰. *Transport kommen, alles* крэматорый, *compris*?³¹

– *Alles verstehen*³² – адказваюць яны на крэматорскім эсперанта. І супакойваюцца: вось жа, не давядзецца грузіць рэйкі на вагоны, вазіць бярэненне.

Тым часам на рампе зрабілася больш ажыўлена і шматлюдна. Форарбайтэры³³ падзялілі людзей на групы, даручыўшы адным адчыняць і разгружаць вагоны, якія мусілі прыбыць, другім – ісці пад драўляныя сходы, тлумачачы, як правільна дзейнічаць. Гэта былі пераносныя, зручныя, шырокія сходы, нібы ўваход на трыбуну. Зарыкалі матацыклы, прывозячы падафіцэраў СС са шматлікімі пасрэбранымі знакамі адрознення – тоўстых

²⁵ Тут: паслухай (нямецк.).

²⁶ Колькі? (нямецк.).

²⁷ Дамоўлена (нямецк.).

²⁸ Вочы на задніцы (нямецк.).

²⁹ Што мы рабіць? (нямецк., няправільн.).

³⁰ Нічога (нямецк. дыял.).

³¹ Транспарт прыходзіць, усё крэматорый, зразумела? (нямецк. і французск., няправільн.).

³² Усё разумець (нямецк., няправільн.).

³³ Ад нямецк. *Vorarbeiter* – тут: брыгадзір, памагаты капо.

адкормленых мужчынаў у начышчаных афіцэрскіх ботах і з бліскучымі хамскімі тварамі. Адны прыходзілі з партфелямі, у іншых былі гнуткія бамбукавыя дручкі. Гэта надавала ім афіцыйны і энергічны выгляд. Яны зайшлі ў буфет – аказваецца, гэты несамавіты барак быў у іх за буфет, – дзе ўлетку пілі мінеральную ваду «Sudetenquelle», а ўзімку яны грэліся глінтвейнам, фармальна па-рымску віталіся плечукамі, а потым сардэчна паціскалі адзін аднаму рукі, шчыра ўсміхаліся адзін аднаму, размаўлялі пра лісты, пра навіны з дому, пра дзяцей, паказвалі адзін аднаму фатаграфіі. Сёй-той з годнасцю прагульваўся ўздоўж памоста; храбусцеў жвір, рыпелі боты, блішчалі на каўнярах срэбныя квадраты, нецярпліва пасвіствалі бамбукавыя дручкі.

Стракаты натоўп ляжаў пад рэйкамі ў вузкіх пасмах ценю, цяжка і няроўна дыхаў, па-свойму гаманіў, ляніва і абыякава глядзеў на велічных людзей у зялёных мундзірах, на блізкую і недасяжную зеляніну дрэў, на вежы далёкага касцёльчыка, з якога акурат званілі на запозненага «Панскага Анёла».

«Транспарт едзе», – сказаў нехта, і ўсе паўставалі ў чаканні. З-за павароту паказаліся таварныя вагоны: цягнік прайшоў хвостом наперад, з тармазной будкі выйшаў чыгуначнік, махнуў рукой, свіснуў. Лакаматыў таксама адгукнуўся пранізлівым свістам, захрыпеў, цягнік павольна пакаціўся ўздоўж станцыі. У маленькіх закратаваных вокнах віднеліся чалавечыя твары, бледныя, пакамечаныя, нібы нявыспаныя, растрапаненыя – напалоханыя жанчыны і мужчыны, якія – вось жа, экзотыка – мелі валасы. Міналі нас павольна, моўчкі скіроўваючы пагляды на станцыю. Потым штосьці ўнутры вагонаў замітусілася, і пачулася груканне аб драўляныя сцены.

– Вады! Павебра! – даносіліся глухія распачныя крыкі.

З вокнаў выглядалі чалавечыя твары, раты адчайна хапалі павебра. Зрабіўшы некалькі глыткоў кіслароду, людзі ў вокнах знікалі, іншыя ўскараскваліся на іх месцы і гэтак жа сама знікалі. Крыкі ды хрыпенне рабіліся ўсё больш гучнейшымі.

Чалавек у зялёным мундзіры, больш за іншых абсыпаным срэбрам, гідліва скрывіў вусны. Ён зацягнуўся цыгарэтаю, потым рэзкім рухам адкінуў яе, пераклаў партфель з правай рукі ў левую і кінуў ахоўніку. Той нетаропка зняў з пляча аўтамат, прыцэліўся і выпусціў чаргу па вагонах. Стала ціха. Тым часам пад'ехалі грузавікі, пад іх падставілі ўслоны, прафесійна занялі пазіцыі каля вагонаў. Бамбіза з партфелем падняў руку.

– Той, хто возьме золата або што-небудзь, акрамя харчоў, будзе расстраляны як раскрадальнік маёмасці Райху. Зразумела? *Verstanden?*

– *Jawohl!*³⁴ – няроўна загучалі разрозненыя, хоць і поўныя лагоднасці галасы.

---

³⁴ Слухаемся! (нямецк.).

– *Also los!*³⁵ За працу!

Забразгалі клямкі, адчыніліся вагоны. Хваля свежага паветра ўварвалася ўнутр і ўдарыла ў людзей, нібы чадам. У неймаверна шчыльным тлуме, прыдушаныя страшэннай колькасцю багажу, валізаў, валізак, чамаданчыкаў, заплечнікаў, розных клункаў (урэшце, везлі ўсё тое, што складала іх ранейшае жыццё, а вось-вось мелася пачацца будучае), яны гняздзіліся ў страшэннай цеснаце, млеючы ад спёкі, душачыся і душачы іншых. Цяпер людзі тоўпіліся ў адчыненых дзвярах, сапучы, як выкінутыя на пясок рыбы.

– Увага: выходзіць з рэчамі. Забіраць усё. Складаць усе свае клункі ў кучу каля вагона. Паліто скідаць. Цяпер лета. Рушыць налева. Зразумела?

– Пане, што з намі будзе? – яны ўжо саскокваюць на каменьчыкі, усхваляваныя, устрывожаныя.

– Адкуль вы?

– Сасновец, Бэндзін. Пане, што гэта будзе? – упарта паўтараюць яны пытанне, ліхаманкава гледзячы ў чужыя стомленыя вочы.

– Не ведаю, па-польску не разумею.

Ёсць закон лагера: да апошняга ашукваць людзей, якія ідуць на смерць. Гэта адзіная дапушчальная форма міласэрнасці. Спёка страшэнная. Сонца дасягнула зеніту, вібруе распаленае неба, паветра шугае гарачымі хвалямі, вецер, які раз-пораз праходзіць праз нас, – гэта распаранае да вадкага стану паветра. Вусны ўжо дарэшты патрэсканыя, у роце адчуваецца саланаваты прысмак крыві. Ад доўгага ляжання на сонцы цела здранцвела і зрабілася непаслухмяным. Піць, вох, піць...

З вагона выліваецца рознакаляровая хваля, наўючаная; нібы ашалелая, сляпая рака, што шукае сабе новага рэчышча. Ды людзі яшчэ не паспяваюць неяк ачомацца, агаломшаныя свежым паветрам і пахам зеляніны, як у іх ужо выхопліваюць з рук пакункі, зрываюць з іх палітоны, вырываюць жаночыя сумачкі, забіраюць парасоны.

– Пане, пане, але гэта ад сонца, я не магу...

– *Verboten*³⁶, – з гучным шыпеннем цэдзіцца скрозь зубы.

За спінаю стаіць эсэсман: спакойны, ураўнаважаны, дзелавы.

– *Meine Herrschaften*³⁷, шаноўныя, не раскідайце гэтак рэчы. Выкажце трохі добрай волі, – гаворыць ён ласкава, але тонкі дручок нервова гнецца ў яго руках.

– Слухаемся, слухаемся, – адказваюць на ўвесь голас людзі, праходзячы паўз яго, і пачынаюць жвавей крочыць уздоўж вагонаў. Нейкая жанчына раптам нахіляецца, хутка падымае сумачку. Свіснуў бізун, жанчына завішчала, спатыкнулася і ўпала пад ногі натоўпу. Дзіця, якое

³⁵ Ну, то рухацца! (нямецк.).

³⁶ Забаронена! (нямецк.).

³⁷ Шаноўнае спадарства! (нямецк.).

бегла за ёй, піскнула: «Мамэлэ³⁸», маленькая такая, расхрыстаная дзяўчынка...

Расце куча рэчаў, валізак, клункаў, заплечнікаў, пледаў, апранах, торбаў, якія, падаючы, расчыняюцца, і з іх сыплюцца стракатыя, вясёлкавага колеру банкноты, золата, гадзіннікі; перад дзвярыма вагонаў растуць груды хлеба, нагрувашчваюцца слоікі з рознакаляровымі джэмамі, канфітурамі, узнікаюць кучы шынкі, каўбас, на жвіры рассыпаецца цукар. Грузавікі, напханыя людзьмі, ад'язджаюць з жахлівым рыкам, сярод ляманту і крыкаў жанчын, якія аплакваюць сваіх дзяцей, і агаломшанага маўчання мужчын, якія раптам засталіся самотнымі. Гэта тыя, што пайшлі направа: маладыя і здаровыя, яны патрапяць у лагер. Газу яны не пазбегнуць, але перад тым яшчэ будуць працаваць.

Грузавікі ад'язджаюць і вяртаюцца, без адпачынку, як на пякельным канвееры. Бесперапынна сюды-туды ездзіць хуткая дапамога Чырвонага Крыжа. Вялізны крываваы крыж, намалюваны на капоце, плавіцца на сонцы. Хуткая дапамога Чырвонага Крыжа працуе нястомна: менавіта ў ёй вязуць газ – газ, якім труцяць гэтых людзей.

«Канадцы», што працуюць каля сходаў, не маюць прэдыху, аддзяляюць тых, хто едзе пад газ, ад тых, хто пехатою ідзе ў лагер, штурхаюць першых па сходах, запаўняюць імі грузавікі – па шэсцьдзесят у кожны, так, плюс-мінус.

Збоку стаіць малады, гладка паголены эсэсман з нататнікам у руцэ; кожная машына – палачка, калі выязджае шаснаццаць – гэта тысяча, так, плюс-мінус. Чалавек ураўнаважаны і грунтоўны. Без яго ведама і яго пастаўленай палачкі грузавік не ад'едзе: *Ordnung muss sein*³⁹. Палачкі грукваюцца тысячамі, тысячамі – цэлымі транспартамі, якія коратка называюць: «з Салонікаў», «са Страсбурга», «з Ратэрдама». Пра гэты ўжо сёння будуць казаць: «бэндзінскі». Але яго пастаяннай назвай будзе «Бэндзін-Сасновец». Тыя, хто будзе ехаць з гэтага транспарту ў лагер, атрымаюць нумары «131-132». Маюцца на ўвазе тысячы, але скарачана іх называлі менавіта так: «131-132».

Транспарты ідуць і ідуць, тыднямі, месяцамі, гадамі. Калі скончыцца вайна, пачнуць падлічваць спаленых. Налічаць чатыры з паловаю мільёны⁴⁰. Самая крываваыя бітва вайны, найвялікшая перамога салідарнай і паяднай Нямецчыны. *Ein Reich, ein Volk, ein Führer*⁴¹ – і чатыры крэматырыі. Але ў Аўшвіцы будзе шаснаццаць крэматырыяў – здольных спаліць пяцьдзесят тысяч штодня. Лагер будзе пашырацца, аж пакуль ён электрычным дротам не ўпрэцца ў Віслу; яго заселяць трыста тысяч чалавек у паласатых робах,

³⁸ Мамуся (*ідыш*).

³⁹ Парадак мусіць быць (*нямецк.*).

⁴⁰ Паводле звестак, якія сёння ёсць у распараджэнні гісторыкаў, агульная колькасць ахвяр у комплексе лагераў Аўшвіц-Біркенау складае каля 1,1 мільёна чалавек.

⁴¹ Адзін Райх, адзін народ, адзін правадыр (*нямецк.*).

ён будзе называцца *Verbrecher-Stadt*, «горад злачынцаў». Не, людзей бракаваць не будзе. Будуць гарэць габрэі, будуць гарэць палякі, будуць гарэць рускія, савецкія; людзі прыйдуць з поўдня і захаду, з мацерыка і астравоў. Прыйдуць людзі ў паласатых робах, адбудуюць разбураныя нямецкія гарады, узаруць няўробленыя землі, а калі знясілеюць ад бязлітаснай працы, ад вечнага *Bewegung, Bewegung*⁴², адчыняцца дзверы газавых камер. Камеры будуць палепшаныя, больш эканамічныя, хітрэй замаскіраваныя. Яны будуць як тыя, у Дрэздэне, пра якія ўжо ходзяць легенды.

Вагоны ўжо апусцелі. Хударлявы рабы эсэсман спакойна зазірае ўнутр, гідліва ківае галавою, кідае на нас позірк і паказвае на нутро вагона:

– *Rein machen*. Ачысціць.

Мы заскокваем ўнутр. Раскіданыя па кутках сярод чалавечых экскрэментаў і згубленых гадзіннікаў – раздушаныя, растаптаныя немаўляты, як голая дажджавыя чарвякі, з вялізнымі галавамі і раздзьмутымі жыватамі. Носім іх, як куранят, па некалькі ў кожнай руцэ.

– Не насі іх на машыну. Аддавай бабам, – кажа эсэсман, спрабуючы закурыць. У яго заклініла запальнічка, і ён цалкам заняты ёю.

– Забярыце гэтых немаўлят, на боскую літасць! – выбухаю крыкам, калі ад мяне, утульваючы галовы ў плечы, уцякаюць перапалоханыя жанчыны.

Імя Божае гучыць тут надзіва недарэчна, бо ў грузавік трапляюць усе без вынятку жанчыны з дзецьмі. Мы ўсе ведаем, што гэта значыць, і глядзім адзін на аднаго з нянавісцю і жахам.

– Што, не хочаце браць? – нібы са здзіўленнем і дакорам гаворыць рабы эсэсман і пачынае расшпільваць кабуру рэвальвера.

– Не трэба страляць, я вазьму.

Высокая сівая дама забрала ў мяне дзяцей і нейкае імгненне глядзела мне проста ў вочы.

– Дзетка, дзетка, – шапнула яна потым, усміхаючыся. І адышла, спатыкаючыся на жвіры.

Я прыхінуўся да сценкі вагона. Сілы дарэшты пакінулі мяне. Нехта цярэбіць мяне за руку.

– Хадзем, я цябе напаю. Ты выглядаеш гэтак, нібыта вось-вось пачнеш рыгаць. *En avant*⁴³, пад рэйкі, хадзем!

Гляджу: гэты твар скача ў мяне перад вачыма, расплываецца, зліваецца – велізарны, празрысты – з нерухомымі дрэвамі, чамусьці чорнымі, з плынню натоўпу... Рэзка міргаю, напружваючы павекі: гэта Анры.

– Слухай, Анры, ці мы добрыя людзі?

– Што за ідыёцкае пытанне?

---

⁴² Руху (нямецк.).

⁴³ Наперад! (французск.).

– Разумееш, сябра, у мяне абсалютна незразумелая злосць на гэтых людзей – што я дзеля іх павінен быць тут. Я зусім не спачуваю ім за тое, што яны ідуць пад газ. Бадай пад імі ўсімі зямля праваліцца. Я, здаецца, накінуўся б на іх з кулакамі. Напэўна, гэта штосьці паталагічнае, не магу дапяць.

– Вох, наадварот, гэта нармальна, усё прадугледжана і разлічана. Цябе рампа даймае, ты пратэстуеш, а злосць лягчэй за ўсё спагнаць на тых, хто слабейшы. Нават пажадана, каб ты яе спагнаў. Гэта як на мой сялянскі розум, *compris?*⁴⁴ – трохі іранічна кажа француз, утульна ўладкоўваючыся пад рэйкамі. – Паглядзі вунь на грэкаў, тыя ўмеюць карыстацца! Яны жаруць усё, што трапляецца пад руку. Пры мне адзін з’еў цэлы слоік джэму.

– Быдла. Заўтра палова з іх памрэ ад ляссы⁴⁵.

– Быдла? Ты таксама бываў галодны.

– Быдла, – упарта паўтараю я. Заплюшчваю вочы, чую крыкі, адчуваю дрыжанне зямлі ды гарачае паветра на паветах. У горле зусім перасохла.

Людзі плывуць і плывуць, грузавікі рыкаюць, як шалёныя сабакі. Уваччу соўгаюцца трупы, вывезеныя з вагонаў, растапаныя дзеці, калекі, зваленыя разам з трупамі ў кучу, і натоўп, натоўп, натоўп... Коцяцца вагоны, растуць горы сумак, валізаў і заплечнікаў, людзі выходзяць, жмурацца на сонцы, аддыхваюцца, моляць-просяць вады, узыходзяць на грузавікі; машыны ад’язджаюць... Зноў едуць вагоны, зноў людзі... Я адчуваю, як карціны ўбачанага перамешваюцца ўва мне; я не ведаю, ці адбываецца гэта ў рэчаіснасці, або я гэта сню. Я раптам бачу, як разам з усёй вуліцай калываюцца злёненыя дрэвы, разам са стракатым натоўпам, але ж гэта Алеі!⁴⁶ У галаве гудзе, здаецца, мяне вось-вось пачне ванітаваць.

Анры тузае мяне за руку.

– Не спі, ідзём грузіць мэтлахі.

Людзей ужо няма. Удалечыні па дарозе едуць апошнія грузавікі, уздымаючы вялізныя клубы пылу; цягнік сышоў, эсэсаўцы паважна ідуць па бязлюднай рампе, бліскаючы срэбрам на каўнярах. Зіхацяць бліскучыя боты, чырванню блішчаць фізіяноміі. Сярод іх жанчына: толькі цяпер я зразумеў, што яна ўвесь час была там – сухая, бязгрудая, кашчавая. Тонкія бясколерныя валасы гладка зачасаныя назад і завязаныя ў «нардычны» вузел; рукі яна засунула ў шырокую спадніцу-штаны. Яна ходзіць з аднаго кута рампы да другога з пацучынай лютай усмешкаю, прылепленай да сухіх вуснаў, і ненавідзіць жаночую прыгажосць нянавісцю жанчыны, якая ўсведамляе ўласную пачварнасць. Напраўду, я яе ўжо шмат разоў бачыў і добра памятаю. Гэта камендантка FKL⁴⁷: яна прыехала агледзець сваю

⁴⁴ Зразумеў? (французск.).

⁴⁵ Ад дыярэі.

⁴⁶ Магчыма, тут гаворка ідзе пра старую варшаўскую вуліцу Алеі Уяздоўскія.

⁴⁷ Відаць, тут маецца на ўвазе Марыя Мендэль (1912–1947) – камендантка жаночага лагера ў Аўшвіц-Біркену з кастрычніка 1942 па лістапад 1944 г. Пасля вайны яе асудзілі на смерць.

маёмасць, бо частку жанчын забралі з грузавікоў: яны пойдучь пешшу – «у лагер». Нашы хлапчукі, цырульнікі з «саўны», цалкам пазбавяць іх валасоў і аж як нацешацца з іхняга сораму на волі.

Вось жа, мы грузім майно: перасоўваем цяжкія валізы – велізарныя, перапоўненыя, з цяжкасцю ускідаем іх на машыны. Там складаем, запіхваем, утрамбоўваем, паласуем нажом усё, што ўдаецца, – дзеля забавы і ў пошуках гарэлки ды парфумаў, якія раз-пораз найпрост выліваем на сябе. Адна з валізак адчыняецца; вывальваюцца ўборы, кашулі, кнігі... Хапаю пачак, ён цяжкі; Разгортваю – золата, ладныя дзве жмені: карпусы гадзіннікаў, бранзалеты, пярсцёнкі, каралі, брыльянты...

– *Gib hier*⁴⁸, – спакойна кажа эсэсман, падстаўляючы адкрыты партфель, поўны золата і рознакаляровых банкнотаў. Ён зачыняе яго, аддае афіцэру, бярэ другі, пусты, і чакае каля іншага грузавіка. Гэтае золата пойдзе ў Райх.

Сквар, страшэнны сквар. Паветра стаіць на месцы, як распалены слуп. У горле перасохла, кожнае прамоўленае слова выклікае боль. Вох, піць... Гарачкава, абы хутчэй, абы пайсці ў цянок, абы адпачыць. Заканчваем грузіць; ад'язджаюць апошнія машыны; мы старанна збіраем усе паперкі з каляіны, зграбаем з месца, звозім смецце, перамяшанае з дробным жвірам, «каб ад гэтай брыды не засталася і следу»; вось хвіля, калі апошні грузавік знікае за дрэвамі, а мы з'язджаем – нарэшце! – у бок рэк адпачыць ды напіцца (можа, француз зноў чагосьці купіць у вартаўніка), – а тут раптам з-за павароту даносіцца свіценне лакаматыва. Павольна, надзвычай павольна заязджаюць вагоны, пранізліва свісціць паравоз, у вокны выглядаюць стомленыя і бледныя твары, плоскія, нібы выразаныя з паперы, з вялізнымі, нібы ахопленымі ліхаманкаю, вачыма. Ізноў машыны, ізноў спакойны гэр з нататнікам; эсэсаўцы ўжо выйшлі з буфета з партфелямі па золата і грошы. Адчыняем вагоны.

Не, кантраляваць сябе ўжо немагчыма. У людзей брутальна вырываюць з рук валізкі, тузаючы за паліто, сцягваюць іх долу. Ну, ідзіце, ідзіце, праходзьце. Ідуць, праходзяць. Мужчыны, жанчыны, дзеці. Сёй-той з іх ужо ведае...

Жанчына ідзе хутка, не спяшаючыся, але нервова. Колькігадовае дзіцятка з румянымі пульхнымі, як у херувіма, шчочкамі бяжыць за ёю, не могучы дагнаць, выцягвае ручкі з плачам: «Мама, мама!».

– Жанчына, ану ж вазьмі дзіця на рукі!

– Пане, пане, гэта не маё дзіця, гэта не маё! – істэрычна крычыць жанчына і ўцякае, затуліўшы твар рукамі. Яна хоча схавацца, яна хоча дагнаць тых, хто не паедзе грузавіком, хто пойдзе пешшу, хто будзе жыць. Яна маладая, здаровая, прыгожая і хоча жыць.

Але дзіця бяжыць за ёй, лямантуючы на ўвесь голас:

---

⁴⁸ Дай сюды (нямецк.).

– Мама, мама, не ўцякай!

– Гэта не маё, не маё, не маё!..

Тут яе і нагнаў севастопальскі матрос Андрэй з асалавелымі ад гарэлкі й спёкі вачыма. Ён дагнаў яе, адным ударам збіў з ног, на хаду схапіў рукою за валасы і зноў падняў. Ягоны твар быў перакошаны ад лютасці.

– *Ах, ...твою мать, бл... еврейская! I ты удираешь от своего дитяти? Я тебе дам, шлюха!* – Ён схапіў яе за пояс, пераціснуў лапаю горла, якое прагла закрычаць, ды, як цяжкі мех збожжа, ускінуў на грузавік.

– *Вось! Возьми и это, сука!* – і ён шпурнуў дзіця да яе ног.

«*Gut gemacht*⁴⁹, вось як трэба караць матак-дэгенератак», – сказаў эсэсман, які стаяў каля машыны. – *Gut, gut*, рускі.

– *Молчи!* – скрозь зубы гыркнуў Андрэй і пайшоў да вагонаў. З-пад кучы анучаў ён выцягнуў прыхаваную біклажку, адкруціў корак, прыткнуў рыльца да вуснаў сабе, пасля мне. Апёк горла: алкаголь. Галава гудзе, ногі падгінаюцца, надыходзіць ваніты.

Раптам з усёй гэтай людской плыні – што слепа цякла ў кірунку машын, нібы рака, гнаная нябачнай сілаю – выплыла дзяўчына. Яна лёгка саскочыла з вагона на жвір і агледзелася дапытлівымі вачыма, як чалавек, нечым вельмі здзіўлены.

Пышныя светлыя валасы мяккай хваляй спадалі па плячах, дзяўчына нецярпліва адкінула іх назад. Інстынктыўна правёўшы рукамі па блузцы, крыху паправіла спадніцу. Потым на нейкую хвілю прыпынілася. Нарэшце, яна адарвала позірк ад натоўпу і прабегла вачыма па нашых тварах, нібы некага шукаючы. Я несвядома шукаў яе позірк, нашы вочы сустрэліся.

– Паслухай, паслухай, скажы, куды яны нас павязуць?

Я паглядзеў на яе. Вось, перада мною стаіць дзяўчына з цудоўнымі светлымі валасамі, прыгожымі грудзьмі, у летняй батыставай блузачцы, з інтэлігентным, сталым выглядам. Яна стаіць, глядзіць мне проста ў вочы і чакае. Вось газавая камера: калектыўная смерць, пачварная і агідная. Вось лагер: з паголенаю галавой, у спёку савецкія ватныя нагавіцы, мязотны, млосны пах бруднага, распаранага жаночага цела, жывёльны голад, нялюдская праца і гэткая самая камера, толькі смерць яшчэ больш агідная, яшчэ больш пачварная, яшчэ страшнейшая. Хто адзін раз сюды ўвайшоў, той нічога, нават праху свайго, да ахоўнага ланцуга не данясе і да таго жыцця болей не вернецца.

«Навошта прынесла, усё роўна забяруць», – міжволі падумалася мне, заўважыўшы на яе запясці прыгожы гадзіннік з маленечкім залатым бранзалетам. Такі ж быў і ў Туські, адно што на тонкім чорным раменьчыку.

– Паслухай, адкажы.

Я маўчаў. Яна сціснула вусны.

---

⁴⁹ Добра зрабіў (*нямецк.*).

– Ужо ведаю, – з адценнем панскай пагарды ў голасе сказала дзяўчына, адкінуўшы галаву; потым яна адважна пайшла ў кірунку машын. Нехта хацеў яе спыніць, яна смела адштурхнула яго ўбок і, стаўшы на ўслон, узбегла на ўжо амаль поўны грузавік. Здалёк я ўбачыў толькі пышныя светлыя валасы, якія развяваліся, калі яна бегла.

Я заходзіў у вагоны, выносіў немаўлят, выкідваў рэчы. Дакранаўся да трупаў, але не мог перамагчы таго дзікага страху, што мацнеў ува мне. Я ўцякаў ад іх, а яны валяліся паўсюды: ляжалі на жвіры, на бетонным краі платформы, у вагонах. Немаўляты, жудасныя голыя жанчыны, застылыя ў канвульсіях мужчыны. Я адыходжу як мага далей убок. Мяне нехта б’е дручком па спіне, бакавым зрокам заўважаю брахлівага эсэсмана, выслізгваю ад яго і змешваюся з групаю паласатых канадцаў. Урэшце, я зноўку паўзу пад рэйкі. Сонца нізка схілілася над даляглядам і заліло рампу крывавым вечаровым святлом. Цені дрэў жудасна даўжэлі; чалавечы крык убываўся ў неба усё мацней і ўсё больш настойліва.

Проста адсюль, з-пад рэек, відаць усё пекла вірлівай рампы. Вось пара чалавек упала на зямлю, сплётшыся ў адчайных абдоймах. Ён сутаргава ўцяўся пальцамі ў яе цела, зубамі ўгрызся ў вопратку. Яна істэрычна крычыць, лаецца, праклінае, аж пакуль, прыціснутая ботам, не пачынае хрыпець і не змаўкае. Іх рашчапляюць, нібы дровы, і заганяюць на грузавік, як быдла. Вось чацвёрка канадцаў нясуць труп – вялізную, апухлую кабеціну, лаюцца і пацеюць ад напругі, адганяючы выспяткамі згубленых дзяцей, якія, блукаючы па ўсіх кутках рампы, жудасна выюць, як сабакі. Іх хапаюць за шыі, за галовы, за рукі – і ўскідаюць купамі на машыны. Тыя чацвёрка не могуць падняць кабеціну на грузавік, клічуць іншых і агульнымі намаганьнямі цягнуць гару мяса ў кузаў. З усёй рампы нясуць трупы – вялікія, надзьмутыя, азызлыя. Да іх запіхваюць пакалечаных, спаралізаваных, задушаных, непрытомных. Курчыцца, стогне, вые гара трупаў. Кіроўца запускае рухавік і з’язджае.

– *Halt! Halt* – верашчыць здалёк эсэсман. – Стой, стой, халера на вас!

За ногі валакуць старога чалавека ў фракку з павязкаю на рукаве. Стары б’ецца галавой аб жвір і камяні, стогне і безупынна пачынае манатонна: «*Ich will mit dem Herrn Kommandanten sprechen* – я хачу паразмаўляць з панам камандантам». Ён паўтарае гэта са старэчаю ўпартасцю ўсю дарогу. Раздушаны грузавіком, стаптаны чыёйсьці нагой, задыханы, ён працягвае хрыпець: «*Ich will mit dem...*».

– Мужчына, супакойся ўжо! – крычыць яму малады эсэсман і гучна смяецца. – Праз паўгадзіны ты будзеш балбатаць з найгалоўнейшым камандантам! Толькі не забудзься сказаць яму «Хайль Гітлер!».

Іншыя нясуць дзяўчынку без нагі, трымаюць яе за рукі і за нагу, якая ў яе засталася. Слёзы цякуць па яе твары, яна жаласліва шэпча: «Панове, мне балюча, мне балюча...». Яе запіхваюць на машыну, да трупаў. Згарыць жывцом разам з імі.

Надыходзіць вечар – халодны і зорны. Мы ляжым на рэйках, навокал неверагодна ціха. На высокіх слупах загараюцца анемічныя ліхтары, за колам святла цягнецца непраглядная цемра. Адзін крок у яе – і чалавек знікне беззваротна. Але вочы ахоўнікаў пільна сочаць. Кулямёты гатовыя да стральбы.

– Ты хоць боты сабе памяняў? – пытаецца ў мяне Анры.

– Не.

– Чаму?

– Чалавеча, мне досыць, па горла!

– Ужо нават пасля першага транспарту? Падумай сабе: ад Калядаў праз мае рукі прайшоў, напэўна, мільён чалавек. Горшыя за ўсё эшалоны зпад Парыжа: заўсёды напаткаеш знаёмых.

– І што ты ім скажаш?

– Што іх адправяць мыцца, а потым мы ўбачымся ў лагеры. А што б ты сказаў?

Я маўчу. Мы п’ём каву, змяшаную са спіртам, хтосьці адчыняе бляшанку какавы, дадае цукар. Гэта зачэрпваецца даланямі, ад какавы зліпаюцца вусны. Зноў кава, зноў алкаголь.

– Анры, а чаго мы чакаем?

– Нібыта будзе іншы транспарт, але невядома.

– Калі прыйдзе, я не пайду яго разгружаць. Не дам сабе рады.

– Цябе праняло, га? Што, канада добрая? – Анры прыязна ўсміхаецца і знікае ў цемры. Праз хвілю ён вяртаецца.

– Добра. Але будзь асцярожны, каб не трапіцца эсэсману. Будзеш тут сядзець увесь час. І я арганізую табе боты.

– Ды адчапіся ты са сваімі ботамі.

Мне хочацца спаць. Ужо глыбокая ноч.

Яшчэ раз *antreten*, чарговы транспарт. Вагоны вынырваюць з цемры, праязджаюць цераз паласу святла і зноў знікаюць у цемры. Рампа невялікая, але кола святла яшчэ меншае. Будзем разгружаць па чарзе. Дзесьці рыкаюць грузавікі, жудасна чорныя, яны пад’язджаюць пад сходы, свецяць фарами на дрэвы. *Wasser! Luft!*⁵⁰ Зноў тое ж самае, позні сеанс таго самага фільма: аўтаматная чарга, вагоны сціхаюць. Толькі нейкая дзяўчына раптам па пояс высунулася з акна вагона і, страціўшы раўнавагу, выпала проста на жвір. Хвіліну яна ляжала аглухлая, потым, нарэшце, паднялася і пачала хадзіць у коле, усё хутчэй і хутчэй, раўнютка размахваючы рукамі, як на фізкультуры, гучна і манатонна хапаючы паветра, пранізліва выючы і задыхаючыся. Душачыся, яна звар’яцела. Гэта дзейнічае на нервы, таму да яе падбег эсэсман і ўдарыў у спіну каваным ботам – яна ўпала. Ён наступіў на яе нагою, выхапіў рэвальвер, стрэліў раз і другі – яна так і засталася ляжаць,

---

⁵⁰ Вады! Паветра! (нямецк.).

раз-пораз б'ючы нагамі аб зямлю, аж пакуль не заціхла. Пачалі адчыняць вагоны.

Я зноў быў з імі. Стаяў цёплы, салодкі пах. Гара людзей напалову запоўніла вагон: нерухомах, страшэнна разгубленых, але ўсё яшчэ дымных.

– *Ausladen!*⁵¹ – пачуўся з цемры голас эсэсмана. У яго на грудзях вісеў партатыўны ліхтарык. Ён пасвяціў унутр вагона:

– Чаго стаіце, як дурні? Разгружаць! – і замахнуўся дручком цераз плячо. Я схапіў за руку нябожчыка: яго рука сутаргава сціснулася на маёй руцэ. Я тузануўся з крыкам і адбегся. Сэрца ў мяне калацілася, сціскала горла. Адразу на мяне навалілася млосць. Уціснуўся пад вагон, мяне званітавала. Хістаючыся, я дабраўся да рэек.

Я ляжаў на прыемным халодным жалезе і марыў пра вяртанне ў лагер, пра нары без сенніка, пра хоць бы трохі сну сярод таварышаў, якія не пойдучь ноччу пад газ. Лагер раптам падаўся мне нейкаю бухтай спакою. Іншыя ўвесь час паміраюць, а я неяк яшчэ жыву, у мяне ёсць што есці, ёсць сілы працаваць, ёсць радзіма, дом, дзяўчына...

Жудасна міргаюць фары, бясконца плыве людская плынь – каламутная, усхваляваная, цёмная. Гэтыя людзі думаюць, нібыта ў лагеры яны пачнуць новае жыццё і псіхалагічна рыхтуюцца да цяжкага змагання за існаванне. Яны не ведаюць, што зараз памруць і што ім больш не спатрэбяцца золата, грошы, брыльянты, якія яны рупна хаваюць у фальбонках і швах вопраткі, у абцасах чаравікаў, у закутках свайго цела. Дасведчаныя, прафесійна падрыхтаваныя асобы будуць корпацца ў іх вантробах, здабываць золата з-пад языка і алмазы з похвы ды прамой кішкі. У іх павырываюць залатыя зубы. У шчыльна напакаваных скрынях усё гэта адправяць у Берлін.

Чорныя постаці эсэсаўцаў перамяшчаюцца спакойна і дзелавіта. Чалавек з нататнікам у руцэ ставіць апошнія палачкі, падсумоўвае: пятнаццаць тысяч.

Шмат-шмат грузавікоў паехала да крэматорыя.

Яны ўжо заканчваюць. Складзеныя на рампе трупы адвозяць апошнім вагонам, грузяць майно. Канада, наўючаная хлебам, канфітурамі, цукрам, прапахлая духамі й свежай бялізнаю, рыхтуецца, становіцца ў шыхт, каб адыходзіць. Капо сканчвае пакаваць кацёл з-пад гарбаты золатам, шоўкам і чорнаю кавай. Гэта для вахманаў пры браме – прапусцяць каманду без ператрусу. Некалькі дзён лагер будзе жыць за кошт гэтага транспарту: есці яго вяндліну і каўбасы, канфітуры і садавіну, піць яго лікёры й наліўкі, хадзіць у яго бялізне, гандляваць яго золатам і бэйбахамі. Шмат хто з цывільных вывезе рэчы за межы лагера, на Шлэнск, у Кракаў і далей. Яны прывязуць цыгарэты, яйкі, гарэлку і лісты з дому.

---

⁵¹ Разгружаць! (нямецк.).

Некалькі дзён у лагеры будуць распавядаць пра транспарт «Сасновец-Бэндзін». Гэта быў добры, багаты транспарт.

Калі мы вяртаемся ў лагер, зоркі пачынаюць гаснуць, неба робіцца ўсё святлейшым; яно ўзносіцца над намі, ноч праясняецца. Чакаецца сонечны, спякотны дзень.

Магутныя слупы дыму ўздываюцца з крэматырыяў і зліваюцца ў гіганцкую чорную раку, якая неверагодна павольна плыве па небе над Біркенау і знікае за лясамі ў кірунку Тшэбіні. Транспарт з Сасноўца ужо ўва ўсю гарыць.

Мы размінаемся з атрадам СС, які з кулямётам ідзе на змену вахты. Яны ідуць проста, адзін за адным, адзіная маса, адзіная воля.

– *Und morgen die ganze Welt...*⁵² – гарлаюць яны на ўсю моц.

– *Rechts ran!* Направа! – чуецца каманда з боку галавы калоны.

Мы саступаем ім дарогу.

Анубл. 1946

Людзі, якія ішлі

Спачатку мы будавалі футбольную пляцоўку на пустцы, за шпітальнымі баракамі. Пустка размяшчалася «добра»: леваруч – цыганскі лагер, які кішэў жвавай дзятваю, з жанчынамі, якія сядзяць у прыбіральнях, і сімпатычнымі санітаркамі, выстраенымі, як на свята; ззаду – дрот, за ім рампа з шырокім чыгуначным палатном, заўсёды запоўненая машынамі, а за рампаю – жаночы лагер. Уласна кажучы, ніякі не жаночы лагер. Так ніхто не казаў. Казалі FKL – і дастаткова. Праваруч ад пусткі былі крэматырыі⁵³: адзін за рампаю, побач з FKL, другі бліжэй, адразу каля дроту. Салідныя будынкі, глыбока пасаджаныя ў зямлю. За крэматырыямі лясочак, цераз які йшлі да белага дамкі.

Пляцоўку мы будавалі ўвесну і, яшчэ яе не дабудоваўшы, пачалі сеяць кветкі пад вокнамі й выкладаць тоўчанай цэглаю чырвоныя дарожкі вакол баракаў. Сеялі шпінат і салату, сланечнік і часнык. Са знятага вакол пляцоўкі дзёрну ўкладвалі газоны. Усё гэта штодня палівалася вадою, якую прывозілі ў бочках з лагернай умывальні.

Калі палітыя кветкі падраслі, мы дабудавалі пляцоўку.

Цяпер кветкі раслі самі па сабе, хворыя ляжалі на ложках, а мы гулялі ў футбол. Кожны дзень пасля раздачы вячэрняга пайка ўсе ахвочыя выходзілі на пляцоўку і ганялі мяч. Астатнія хадзілі пад дроты й размаўлялі з FKL праз усю шырынню рампы.

⁵² «А заўтра наш – цэлы свет...» (*нямецк.*) – словы з нацысцкай песні аўтарства Ганса Баўмана, якім папярэднічаў радок: «Германія сёння наша...».

⁵³ У сапраўднасці быў адваротны парадак: калі стаяць спінай да рампы і FKL, то праваруч былі цыганскія баракі, а злева – крэматырыі.

Аднаго разу я стаяў на браме. Была нядзеля, пляцоўку атачыў велізарны натоўп санітараў і падлекаваных хворых; хтосьці бег за кімсьці і, напэўна, за мячом. Я стаяў каля брамы спінаю да рампы. Мяч заляцеў за лінію і закаціўся проста пад дрот. Я пабег па яго. Падняўшы яго з зямлі, паглядзеў на рампу.

Акурат толькі што туды прыбыў цягнік. Людзі пачалі выходзіць з таварных вагонаў – і пайшлі ў кірунку лясочка. Здалёк былі відаць толькі кідкія плямы сукенак. Відавочна, жанчыны ўжо апрануліся па-летняму, першы раз у гэтым сезоне. Мужчыны паздымалі пінжакі і свяцілі белымі кашулямі. Працэсія рухалася павольна, да яе ўвесь час далучаліся новыя людзі з вагонаў. Урэшце натоўп спыніўся. Людзі, сеўшы на траву, глядзелі ў наш бок. Я вярнуўся з мячом і выбіў яго ў поле. Мяч перакідваўся з нагі на нагу і дугою вяртаўся да брамы. Я адбіў яго на вуглавы. Мяч пакаціўся ў траву. Я зноў пайшоў па яго. І, падняўшы яго з зямлі, знерухомеў: рампа была пустая. На ёй не засталася аніводнага чалавека са стракатага, летняга натоўпу. Вагоны таксама ад’ехалі. Баракі FKL можна было бачыць як на далоні. Санітары зноў стаялі каля дратоў і гучна віталі дзяўчат, якія адгукаліся ім з процілеглага боку рампы.

Я вярнуўся з мячом і аддаў яго на падачу вуглавога. За маёю спінай паміж тымі двума вуглавымі атруцілі газам тры тысячы чалавек.

Пазней людзі пачыналі ісці ў бок лесу дзвюма дарогамі: адною дарогай найпрост з рампы і другою – па той бок нашага шпіталя. Абедзве яны вялі да крэматорыяў, але некаторым шэнціла ісці далей, ажно да «саўны», якая азначала не толькі лазню і дэзынфекцыю, цырульню ды новыя, аліўкавага колеру, апранахі, але і жыццё. Вядома, жыццё ў лагеры, але жыццё.

Калі я ўставаў з раніцы мыць падлогу, людзі йшлі – і той, і гэтай дарогамі. Жанчыны, мужчыны й дзеці. І неслі клункі.

Калі я сядаў абедаць – а тут я еў лепш, чым дома, – людзі йшлі – і той, і гэтай дарогамі. Барак быў заліты сонцам, мы паразнасцежвалі вокны, папырскалі вадою на падлогу, каб не было пылу. Папаўдні я прыносіў пасылкі са складу, што былі прывезеныя раніцай з галоўнай пошты, з лагера. Пісар разносіў лісты. Лекары рабілі перавязкі, уколы, пункцыі. Зрэшты, у іх быў адзін шпрыц на ўвесь барак. Цёплымі вечарамі я сядаў пры дзвярах барака і чытаў раман П’ера Лаці «Мой брат Іў»⁵⁴, а людзі йшлі й ішлі – і той, і гэтай дарогамі.

Ноччу я выходзіў і стаяў перад баракамі: у цемры над дротам свяцілі ліхтары. Дарога ляжала ў цемры, але я выразна чуў далёкі гул колькіх тысяч галасоў – людзей, якія ішлі й ішлі. Полымя ўздымалася над лесам і асвятляла неба, а разам з полымем уздымаўся чалавечы крык.

---

⁵⁴ Гаворка ідзе пра напісаны ў 1883 г. і шырокавядомы ў той час напалову аўтабіяграфічны раман французскага марскога афіцэра і пісьменніка П’ера Лаці (1850–1923).

Я глядзеў у глыбіню ночы здранцвела, моўчкі, нерухома. Унутры ўсё маё цела дрыжала і ліхаманіла без майго ўдзелу. Я больш не панаваў над ім, хоць адчуваў кожнае яго ўздрыгванне. Я дарэшты быў спакойны, але маё цела бунтавала.

Неўзабаве я пайшоў са шпіталя ў лагер. Дні былі насычаныя вялікімі падзеямі. Войскі саюзнікаў высадзіліся на ўзбярэжжы Францыі. Рускі фронт павінен быў рушыць і наблізіцца да самай Варшавы.

Але ў нас на станцыі дзень і ноч чакалі чэргі цягнікоў, наладаваных людзьмі. Вагоны адчыняліся, і людзі пачыналі йсці – і той, і гэтай дарогамі.

Побач з нашым працоўным лагерам знаходзіўся незаселены і недабудаваны сектар С. Былі гатовыя толькі баракі і драцяная агароджа пад напругаю. Але на дахах не было толю, а некаторыя баракі не мелі даху. Конскія баракі лагера Біркенау з іх трохпавярховымі нарамі маглі змясціць да пяцісот чалавек кожны. У сектары С у тыя баракі ўвапхнулі тысячу ці болей маладых жанчын, выбраных з людзей, якія ішлі. Дваццаць восем баракаў – больш за трыццаць тысяч жанчын. Гэтыя жанчыны былі нагола падстрыжаныя і мелі на сабе летнія сукенкі без рукавоў. Бялізны ім не давалі. Ані лыжак, ні місак, ніякіх ануचाў на цела. Біркенау знаходзіўся на балотах каля падножжа гор. Удзень жанчын было выдатна відаць праз празрыстае паветра. Раніцою яны патаналі ў імгле і, здавалася, былі пасыпаныя шэранем, бо раніцы былі вельмі халодныя ды ймглістыя. Такі золак убадзёрваў нас перад спякотным днём, але жанчыны, якія за дваццаць метраў праваруч ад нас стаялі на апэль-пляцы ад пятай раніцы, сінелі ад холаду і туліліся адна да адной, як чарада курапатак.

Мы назвалі гэты лагер Персідскім базарам. У пагодныя дні жанчыны выходзілі на вуліцу і нібы клубіліся на шырокай дарозе паміж баракамі. Рознакаляровыя летнія сукенкі ды рознакаляровыя хусткі, што акрывалі аголеныя галовы, здалёк стваралі ўражанне стракатага, рухавага, шумнага базару. Паводле сваёй экзатычнасці – персідскага.

Здалёк жанчыны не мелі ні твараў, ні ўзросту. Адно белыя плямы й постаці пастэльнага колеру.

Персідскі базар быў недабудаваным лагерам. Каманда Вагнера пракладала ў ім мураваную дарогу, якую трамбаваў вялікі каток. Іншыя завіхаліся пры каналізацыі ды ўмывальнях, незадоўга перад тым усталяваных ува ўсіх сектарах Біркенау. Трэція закладалі падмуркі дабрабыту сектара: перавозілі коўдры, пакрывалы, бляшаны посуд і дбайна запіхвалі ўсё на склад, у распараджэнне шэфа-эсэсмана, які ім кіраваў. Вядома, частка скрадзенага тымі, хто там працаваў, адразу ішла ў лагер. Урэшце, ад усіх гэтых коўдраў, пакрывалаў і місак толькі й было карысці, што іх можна было скрасці.

Я ды мае таварышы разам з імі перакрылі ўсе дахі над будынкамі баракаў на ўсім Персідскім базары. Не паводле загаду і не з літасці. Бо мы крылі тыя дахі пранесеным туды толем і залівалі пранесенай туды смалою.

І таксама не на знак салідарнасці са старымі нумарамі – санітаркамі з FKL, якія пазаймалі тут усе пасады. За кожную трубку толю, за кожнае вядро смалы павінны былі плаціць старасты баракаў – капо, шэфу каманды, важным асобам з каманды. Плаціць рознымі спосабамі: золатам, харчамі, жанчынамі з барака, сабою. Якая як.

Гэтаксама як мы латалі дахі, электрыкі запускалі святло, цесляры ды сталяры рабілі будкі й мэблю з пранесенай туды драўніны, а муляры прывозілі скрадзеныя жалезныя грубкі й муравалі там, дзе было трэба.

Тады я пазнаў аблічча гэтага дзіўнага лагера. З самага рання мы прыходзілі пад яго браму, пхаючы перад сабою воз са смалою і толем. Пры браме стаялі вахманкі, бландзінкі з шырокімі сцёгнамі, у высокіх ботах. Бландзінкі нас абшуквалі й прапускалі ў сярэдзіну. Потым самі йшлі правяраць баракі. Сярод іх было нямала тых, што мелі сваіх каханкаў сярод муляраў і цесляроў, якім вахманкі аддаваліся ў недабудаваных умывальнях або ў будках стараст.

Мы заехалі ў глыб лагера і там, на пляцы паміж баракамі, расклалі вогнішча і разагравалі смалу. Жанчыны адразу атачылі нас. Прасілі-малілі сцізорык, насоўку, лыжку, аловак, кавалак паперы, шнуркі, хлеб.

– Вы ж мужчыны, і таму ўсё можаце, – казалі яны. – Вы столькі часу жывяце ў гэтым лагера і яшчэ не памерлі. У вас, напэўна, усё ёсць. Чаму ж вы не хочаце падзяліцца з намі?

Мы аддавалі ім розную драбязу, выварочвалі свае кішэні, паказваючы, што ў нас больш нічога няма. Для іх здымалі кашулі. Урэшце, мы пачалі прыходзіць з пустымі кішэнямі й ужо нічога ім не давалі.

Не ўсе гэтыя жанчыны былі аднолькавыя, як нам здавалася з ракурсу другога сектара, леваруч, метраў за дваццаць адтуль.

Сярод іх былі маленькія дзяўчынкі з неабрэзанымі валасамі, заблукалыя херувімачкі на карціне Страшнага суда. Былі маладыя дзяўчаты, якія збянтэжана глядзелі на тлум жанчын вакол нас і пагардліва пазіралі на нас, жорсткіх, брутальных мужчын. Былі замужнія кабеты, якія адчайна прасілі нас сказаць ім хоць што-небудзь пра іх зніклых мужоў, былі маці, якія шукалі сляды сваіх дзяцей.

– Нам так кепска, халодна, мы галодныя, – плакаліся яны. – Ці хоць бы ім цяпер лепей?

– Ім, вядома, лепей, калі толькі ёсць справядлівы Бог, – адказвалі мы сур’ёзна, без звыклых кпінаў і пацвельвання.

– Але ж яны жывыя? – пыталіся жанчыны, трывожна гледзячы нам у вочы.

Мы адыходзілі моўчкі, спяшаючыся на працу.

Старастамі баракаў на персідскім базары былі славачкі, якія ведалі мову тых жанчын. Гэтыя дзяўчаты правялі ўжо ў лагера па некалькі гадоў, яны памяталі пачаткі FKL, калі жаночыя трупы валяліся пад усімі баракамі

і гнілі, пакінутыя на шпітальных ложках, а чалавечыя экскрэменты агіднымі кучамі грувасціліся ў бараках.

Нягледзячы на вонкавую суровасць, гэтыя кабеты захавалі жаночую лагоднасць і дабрыню. Напэўна, яны таксама мелі сваіх каханкаў і таксама кралі маргарын ды кансервы, каб разлічыцца са складоў за прывезеныя пакрывалы або сукенкі з крадзенага майна, але...

...але я памятаю Мірку, паўнаватую, невысокую дзяўчыну, усю апранутую ў ружовае.

Будка яе таксама была ў ружовых колерах, з ружовымі фіранкамі на акне, што выходзіла ў барак. Паветра ў будцы асядала ружовым адбіткам на яе твары, і дзяўчына, здавалася, была ахінутая тонкім вэлюмам. Габрэй з нашай каманды, у якога былі гнілыя зубы, быў у яе закаханы. Габрэй купляў ёй свежыя яйкі, сабраныя з усяго лагера, і, спакаваўшы іх у мяккае, асцярожна перакідаў цераз дрот. Ён праводзіў з ёю шмат гадзін, не зважаючы ні на праверкі эсэсавак, ні на нашага начальніка, які хадзіў з вялізным рэвальверам, прымацаваным да белага летняга мундзіра. Піліпам мы прызвалі шэфа нездарма, бо ён вечна вырастаў там, дзе не сеялі.

Аднойчы Мірка забегла пад дах, на які мы клалі столь. Яна махнула рукой на габрэя і крыкнула мне:

– Злезьце! Можа, і вы неяк зможаце дапамагчы!

Мы ссунуліся з даху па дзвярах барака. Яна схапіла нас за рукі, пацягнула за сабой і пацягнула да сябе. Павяла паміж нараў і, паказваючы на барлог, поўны рознакаляровых коўдраў, ды дзіця, якое ляжала сярод іх, яна прачула сказала:

– Глядзіце, глядзіце, яно хутка памрэ! Скажыце, што мне рабіць? Чаму яно так раптоўна захварэла?

Дзіця спала вельмі неспакойна і было падобнае да ружы ў залатым абадку: у чырвані румянца шчочкі й залаты німб валасоў.

«Якое прыгожае дзіця», – ціха прашаптаў я.

– Прыгожае! – усклікнула Мірка. – Бачыце, што прыгожае! Але яно можа памерці! Я мушу яго хаваць, каб яно не пайшло пад газ. Эсэсаўка можа яго знайсці. Дапамажыце мне!

Габрэй паклаў ёй руку на плячо. Яна раптам схамянулася і пачала ўсхліпваць. Я сцэпануў плячыма і выйшаў з барака.

Удалечыні было відаць, як уздоўж рампы едуць вагоны. Везлі новых людзей, якія будуць ісці... Адна «канадская» група вярталася дарогаю паміж сектарамі да вагонаў, размінаючыся з другою, якая ішла ёй на змену. Над лесам уздымаўся дым. Я сеў каля катла, што кіпеў, і, памешваючы смалу, доўга думаў. У нейкай хвілі злавіў сябе на думцы, што хацеў бы мець такое дзіця з ружовымі шчочкамі ды ўскудлачанымі валасамі. Я засмяяўся з прычыны недарэчнасці гэтай думкі й палез на дах прыбіваць толь.

Памятаю і яшчэ адну старасту – высокую, буйную і рудую дзяўчыну з шырокімі ступакамі й чырвонымі даланямі. Сваёй будкі ў яе не было –

адно некалькі коўдраў, раскіданых на ложку і яшчэ некалькі, што віселі на вярхоўках, замест сцяны.

– Няхай яны не думаюць, – сказала яна, паказваючы на жанчын, якія ляжалі галавой да галавы на нарах, – што я іх пазбягаю. Я ім нічога не магу даць, але і не вазьму ў іх нічога.

– Ты верыш у замагільнае жыццё? – спытала яна мяне падчас нейкай жартаўлівай размовы.

– Часам, – стрымана адказаў я. – Адзін раз паверыў у турме, а другі раз – калі амаль канаў у лагеры.

– А калі чалавек робіць нешта кепскае, яго чакае пакаранне, ці праўда?

– Напэўна, праўда – калі няма нейкіх вышэйшых за чалавечыя нормаў справядлівасці. Разумееш: выяўленне спружын, унутраных матываў, нікчэмнасць віны на тле сапраўднага сэнсу свету. Ці можна ў трохмернай прасторы караць за злачынства, здзейсненае на плашчыні?

– Але калі проста па-людску, нармальна! – закрычала яна.

– За яго трэба караць, вядома.

– І ты зрабіў бы добра, калі б мог?

– Я не шукаю ўзнагароды: крыю дахі й хачу выжыць у лагеры.

– І ты мяркуеш, што іх, – кінула яна галавой у няпэўны бок, – не трэба караць?

– Я мяркую, што адной справядлівасці недастаткова для людзей, якія несправядліва пакутуюць. Яны хочуць, каб вінаватыя пацярпелі несправядліва, і ўспрымуць гэта як справядлівасць.

– Ты разумны хлапец! Але раздаць юшку па справядлівасці, каб не аддаць каханай, – гэтага ты не зрабіў бы! – з іроніяй сказала яна і пайшла ў глыб барака. Жанчыны ляжалі на нарах упокат, галава да галавы. На іх нерухомах тварах свяціліся вялікія вочы. У лагеры ўжо адчуваўся голад. Рудая стараста соўгалася паміж нарамі й спрабавала забалбатаць жанчын, каб яны не думалі. Яна выцягвала з нараў спевакоў і загадвала ім спяваць. Танцораў – і загадвала ім танчыць. Дэкламатараў – і загадвала ім дэкламаваць вершы.

– Увесь час, увесь час пытаюцца, дзе іх мамы, таты. Яны просяць дазволіць напісаць ім.

– Пытаюцца і ў мяне. Цяжка.

– У цябе! Ты прыйдзеш і пойдзеш, а я? Я іх прашу, благаю, калі нейкая цяжарная: да доктара не хадзі, а калі хворыя, то няхай сядзяць у бараку. Ты думаеш, яны слухаюць? Я ж зычу ім толькі добра. Але як ім дапамагчы, калі яны самі пнуцца пад газ?!

На печы дзяўчына спявала модны шлягер. Калі яна скончыла, жанчыны з нараў запляскалі ў ладкі. Дзяўчына ўсміхнулася і пакланілася. Рудая стараста схапілася за галаву.

– Больш не магу! Гэта брыдка, – прашыпела яна і ўскочыла на печ. – Злазь! – крыкнула яна дзяўчыне.

У бараку запанавала цішыня. Стараста падняла руку.

– Ціха! – закрычала яна, хоць ніхто не прамовіў ні слова. – Вы пыталіся ў мяне, дзе вашыя бацькі й вашыя дзеці. Я не казала вам, бо мне было вас шкада. Зараз я вам раскажу, каб вы ведалі, бо з вамі гэтак жа сама зробіць, калі вы захварэеце! Вашы дзеці, мужы й бацькі цяпер зусім не ў іншым лагерах. Іх запхнулі ў падвал і атруцілі газам! Разумеце, газам! Як мільёны іншых, як маіх бацькоў! Іх спальваюць на вогнішчах і ў крэматорыях. Дым, які вы бачыце над дахамі, валіць зусім не з цагельні, як вам кажуць. Гэта дым ад вашых дзяцей! А цяпер спявай далей, – спакойна сказала яна спалоханай спявачцы, саскочыла з печы й выйшла з барака.

Вядома, што Асвенцім і Біркенау эвалюцыянавалі ад горшага да лепшага. Напачатку людзей рэгулярна збівалі й забівалі паўсюды, потым сям-там, спарадычна. Напачатку людзі спалі на падлозе на баку і паварочваліся па камандзе, потым – на нарах, як хто хацеў, і нават па адным на ложках. Ад пачатку на апэль-пляцы стаялі па двое сутак, потым – толькі да другога гонга, да дзявятай гадзіны. Першыя гады забаранялі пасылкі, потым дазволілі па пяцьсот грамаў, урэшце – колькі хочаш. Не дазвалялася мець кішэні ў вопратцы, пазней нават дазволілі на тэрыторыі Біркенау хадзіць у цывільным. У лагерах рабілася «ўсё лепш». Праз тры-чатыры гады ніхто не верыў, што магло б быць як даўней, і ўсе ганарыліся, што выжылі. Чым горай немцам на фронце, тым лепей у лагерах. А ім жа будзе ўсё горай і горай...

На Персідскім базары вярталася даўнейшае. Мы зноў бачылі Асвенцім саракавога года. Жанчыны прагна глыталі супы, якіх у нашым бараку ніхто не еў. Ад іх смярдзела потам і жаночай крывёй. А пятай раніцы яны стаялі на апэль-пляцы. Калі сканчвалася пераклічка, была ўжо амаль дзявятая. Потым яны атрымлівалі халодную каву. А трэцяй гадзіне дня пачыналася вечаровая пераклічка – і яны атрымлівалі на вячэру хлеб і што-небудзь да яго. Паколькі гэтыя жанчыны не працавалі, яны не мелі права на цулагу⁵⁵ – надбаўку за працу.

Часам іх выганялі з барака сярод белага дня на пазапланавую пераклічку. Пашыхтаваўшыся шчыльнымі пяцёркамі, яны шэраг за шэрагам заходзілі ў барак. Пышныя бландзінкі, эсэсаўкі ў ботах з высокімі халявамі, выхоплівалі з шэрагаў худзейшых, слабейшых, брыдчэйшых, тых, хто з пузам – і запіхвалі ў «вока». «Вока» – памочніцы стараст, якія трымаліся за рукі й утваралі замкнёнае кола. Запоўненае жанчынамі «вока» рухалася ў жудасным танцы да брамы лагера і ўлівалася ў агульнае «вока». Пяцьсот, шэсцьсот, тысяча выбраных жанчын. Далей усе ішлі гэтай дарогаю.

Часам у барак заходзіла эсэсаўка. Яна аглядала нары – жанчына глядзела на жанчын. Пыталася: хто хоча да доктара? ці ёсць цяжарныя? Яны атрымаюць у шпіталі малако і белы хлеб.

---

⁵⁵ Ад нямецк. Zulage – дадатак.

З нараў злаззілі жанчыны й, аточаныя «вокам», ішлі да брамы – таксама на гэтую дарогу.

Вольны час – працавалі, каб прабавіць дзень, бо матэрыялу не хапала – праводзілі на персідскім базары у старацт, пад баракамі або ў прыбіральні... Са старастамі пілі гарбату або ішлі на гадзінку ў будку – пераспаць на гасцінна пазычаным ложку. Пад баракамі гутарылі з цеслярамі ды мулярамі. Каля іх круціліся жанчыны, ужо ў швэдрах і панчошках. Прынясі ім любую анучу – і рабі з імі, што хочаш. З часоў узнікнення лагера такой канады на баб не было!

Прыбіральня агульная для мужчынаў і жанчын. Адно падзеленая дошкаю. З жаночага боку – тупат і піск, з нашага – цішыня і прыемная прахалода ад бетоннай канструкцыі. Тут можна гадзінамі сядзець і весці доўгія любоўныя дыялогі з Кацяю – маленькаю зграбнай прыбіральшчыцай, што працавала тут. Ніхто не бянтэжыцца, і нікому гэтая сітуацыя не замінае. Чалавек у лагеры ўжо столькі ўсяго пабачыў...

Так прамінаў чэрвень. Удзень і ўначы абедзвюма дарогамі хадзілі людзі. Ад золку да позняй ночы на апэль-пляцы стаяў увесь Персідскі базар. Дні былі пагодныя, і на дахах плавілася смала. Потым пайшлі дажджы й задзьмуў моцны вецер. Раніцы былі дарэшты халодныя. Пасля пагода вярнулася. Машыны бесперапынна заязджалі на рампу – а людзі працягвалі йсці. Мы часцяком стаялі раніцай, не маглі пайсці на працу, бо дарогі былі дарэшты імі запоўненыя. Яны ішлі павольна, асобнымі групамі й трымаліся за рукі. Жанчыны, старыя, дзеці. Яны ішлі па той бок дроту, паварочваючы да нас маўклівыя твары. Яны глядзелі на нас са спагадаю і праз дрот шпурлялі нам хлеб.

Жанчыны здымалі з рук гадзіннікі й кідалі нам пад ногі, паказваючы жэстамі, што мы можам забраць іх сабе.

Аркестр пад брамаю граў факстроты й танга. Лагер глядзеў на тых, што ішлі. У чалавека абмежаваны дыяпазон рэакцый на моцныя перажыванні ды раптоўныя ўзрушэнні. Таму ён выказвае іх гэтак жа сама, як і звычайныя дробныя эмоцыі, выкарыстоўваючы гэтакія самыя простыя словы.

– Колькі ж ужо іх прайшло? Ад сярэдзіны траўня, амаль два месяцы, лічы па дваццаць тысяч у дзень... Каля мільёна!

– Ну, не кожны дзень па гэтулькі трупілі. Зрэшты, халера іх ведае, ёсць жа чатыры коміны і пара ямін.

– То палічы іначай: з Кошыцаў і Мукачава амаль шэсцьсот тысяч, што тут казаць, усіх прывезлі; а з Будапешта? Хіба недзе трыста тысяч будзе?

– Табе не ўсё адно?

– *Ja*, але, відаць, усё гэта хутка скончыцца. Бо іх жа ўсіх пазабіваюць.

– Ды іх бракаваць не будзе.

Чалавек паціскае плячыма і глядзіць на дарогу. За грамадою людзей павольна ідуць эсэсаўцы, падбадзёрваючы працэсію добразычлівымі

ўсмешкамі. Яны паказваюць, што ўжо недалёка, і паляпваюць нейкага дзядка па плячы; той бяжыць да кувета і, імкліва сцягнуўшы нагавіцы, прысядае ў яго.

Эсэсман паказвае яму на натоўп, які аддаляецца ада яго. Дзядуля ківае галавою, падцягвае нагавіцы й бяжыць за ім, смешна падскокваючы.

Чалавек усміхаецца, пацешыўшыся пры выглядзе іншага чалавека, які гэтак спяшаецца ў газавую камеру.

Потым мы пайшлі на склады, каб там нанова замазваць дзіркі ў дахах. Там былі наваленыя горы мэтлахаў і вытрыбушаных клункаў. Маёмасць, забраная ў тых людзей, што ішлі, ляжала зверху, не схаваная ані ад сонца, ані ад дажджу.

Мы распалілі пад смалою вогнішча і пайшлі атабарвацца. Адзін прыносіў вядро вады, другі – мяшок сушаных вішань або сліў, трэці – цукар. Мы гатавалі кампот і выносілі яго на дах – напівацца тым, хто ўдаваў, што працуе. Іншыя смажылі грудзінку з цыбуляю, прыкусваючы яе кукурузным хлебам.

Мы кралі ўсё, што трапляла пад руку, і неслі ў лагер.

З дахаў было добра відаць, як гараць вогнішчы й працуюць крэматырыі. Натоўп заходзіў унутр, раздзяваўся, пасля чаго эсэсаўцы хутка зачынялі вокны, шчыльна закручвалі засаўкі. За некалькі хвілін, якіх не хапала нават на тое, каб як след паліць смалою кавалак толю, яны адчынялі вокны і бакавыя дзверы й выветрывалі памяшканне. Прыходзіла зондэркаманда і цягнула трупы да вогнішча. І так з раніцы да вечара – кожны дзень зноў і зноў.

Бывала, што пасля таго, як увесь транспарт паспяваў прайсці праз газавую камеру, прыязджалі азапозненыя машыны з хворымі ў суправаджэнні санітарак. Паасобку труціць іх было невыгодна. Тады іх раздзявалі дагала, і обершарфюрэр СС Моль або расстрэльваў іх з карабіна, або жывымі штурхаў у ахоплены полымем роў.

Аднойчы на машыне прывезлі маладую жанчыну, якая не хацела пакідаць сваю маці. Абедзвюх у камеры раздзелі, першаю пайшла маці. Чалавек, якому трэба было весці дачку, спыніўся, уражаны цудоўнаю прыгажосцю яе цела, і ад здзіўлення пачухаў патыліцу. У адказ на гэты чалавечы просты жэст жанчына пажавела. Пачырванеўшы, яна ўхапіла яго за руку:

– Скажы, што яны са мною будуць рабіць?

– Будзь адважнаю, – адказаў мужчына, не адпускаючы рукі.

– Я адважная! Бачыш, мне не сорамна перад табою. Скажы мне!

– Памятай: трэба быць адважнаю, хадзі! Я цябе правяду. Толькі не глядзі.

Ён узяў яе за руку і павёў, затуліўшы ёй другою рукой вочы. Шыпенне, смурод гарэлага тлушчу ды струмень гарачага паветра знізу жажнулі яе. Яна тузанулася. Але ён акуратна нахіліў яе галаву, агаліўшы

патыліцу. І ў гэтай самай хвілі обершарфюрэр стрэліў, амаль не цэлячыся. Мужчына штурхнуў жанчыну ў вогненны роў, і калі яна падала, пачуў яе жудасны, перапынены крык.

Калі ж Персідскі базар, Цыганскі лагер і FKL запоўніліся жанчынамі, выбранымі з людзей, якія ішлі, насупраць Персідскага базару адкрыўся новы лагер – Мексіка. Ён быў таксама недароблены, і ў ім таксама рабілі будкі для старацт, устаўлялі вокны й праводзілі святло.

Дні былі падобныя адзін да аднаго. Людзі выходзілі з вагонаў і йшлі – і той, і гэтай дарогамі.

Лагернікі былі занятыя сваімі справамі: чакалі пасылак і лістоў з дому, арганізоўвалі штосьці для сяброў і каханак, учынялі змовы з іншымі. За днямі надыходзілі ночы, за засухамі ішлі дажджы.

Пры канцы лета цяжкі перасталі хадзіць. Усё менш людзей ішло ў крэматырыі. Спачатку лагернікі адчувалі нейкую пустэчу. Потым прызвычаліся. Урэшце адбыліся новыя важныя падзеі: наступ савецкіх войскаў, паўстанне і спаленне Варшавы, штодзённае адпраўленне з лагера транспартаў на захад, у невядомасць, на новыя хваробы й смерць; бунт у крэматырыях і уцёкі зондэркаманды, якія скончыліся расстрэлам уцекачоў.

Потым людзей перакідалі з лагера ў лагер, без лыжкі, без міскі, без хоць якой ануцы для цела.

Чалавечая памяць захоўвае толькі вобразы. І сёння, думаючы пра апошняе лета Асвенціма, я бачу бясконцае стракатае шэсце людзей, якое ўрачыста скіроўваецца – і той, і гэтай дарогамі; жанчыну, якая стаіць з апушчанай галавою над ровам, ахопленым полымем; рудую дзяўчыну на тле цёмнага інтэр’еру барака, якая нецярпліва крычыць мне:

– Ці чалавека пакараюць? Але гэтак па-людску, нармальна!

А яшчэ ўваччу ў мяне стаіць габрэй з гнілымі зубамі, які штовечар падыходзіць да маіх нараў і, падняўшы галаву, пытаецца пра адно і тое ж:

– Ці ты сёння атрымаў пасылку? Можа, прадасі мне яек для Міркі? Я заплачу маркамі. Яна ж так любіць яйкі...

Пераклад з польскай Лявона Баршчэўскага наводле: Tadeusz Borowski. Wybór opowiadań. [Warszawa:] Wydawnictwo SARA[, 2009].

Тымаці Снайдэр⁵⁶

*Свет Аўшвіца наводле Тадэвуша Бароўскага
(фрагменты)*

---

⁵⁶ Тымаці Снайдэр (нар. 1969) – амерыканскі гісторык, прафесар Ейльскага ўніверсітэта, займаецца праблемамі таталітарызму, нацыянальных рухаў, Халакосту... У сваіх працах разглядае пытанні гісторыі Польшчы, Балтыі, Беларусі, Украіны. Па-беларуску апублікаваныя дзве яго аб’ёмныя манаграфіі: «Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь 1569–1999» (2010) і «Крывавыя землі: Еўропа паміж Гітлерам і Сталіным» (2013).

Польскі пісьменнік перажыў лагеры, але памёр, не дажыўшы да трыццаці гадоў. Гісторыі, якія ён пакінуў пасля сябе, даюць, бадай, самы пэўны літаратурны расповед пра Халакост, які мы маем.

«Эсперанта крэматорыя». Калі я ўпершыню прачытаў гэтую фразу дзесяцігоддзі таму, я паклаў вялікі палец на старонку, дазволіў сабе загарнуць кнігу на руцэ, лёг у траву і ўтаропіўся ў неба. Я ведаў, што ніколі гэтага не забуду. Разам са словамі ўзнікае сцэна: мужчыны чакаюць цягнік каля рампы, адны запэўніваюць іншых, у п'іджыне нацысцкіх тэрмінаў і індаеўрапейскіх аднаскладовых слоў, што праца наперадзе лёгкая. Няма чаго выгружаць – адно людзей, габрэяў, якіх трэба адабраць на працу або смерць і якія будуць ісці рампам да грузавікоў. Яны аддадуць свае рэчы і вопратку. Апавядальнік прыйшоў, каб дапамагчы ў гэтым выбары й узяць колькі рэчаў сабе. Гэта быў Аўшвіц-Асвенцім у 1944 годзе, гэта было масавае забойства габрэяў Еўропы, як яно бязлітасна пераказана ў апавяданні Тадэвуша Бароўскага «Запрашаем спадарства пад газ».

У польскай маладосці Тадэвуш Бароўскі быў таленавітым паэтам. Ён, папраўдзе, ніколі не быў маладым: у 1951 годзе, ува ўзросце дваццаці дзевяці гадоў, ён атруціў сябе газам. Прозу паэт пачаў пісаць у 1945 годзе, перажыўшы Аўшвіц і Дахаў. Ён не быў апавядальнікам, не належаў да капо і форарбайтэраў (брыгадзіраў), якія падзяляюць яго імя ў апавяданнях, але ён мог бачыць лагер з розных ракурсаў. Ён разумеў іншых вязняў, іх звычкі і гаворку; і ён займеў сяброў. Бароўскі гадаваўся ў беднаце ў правінцыйнай савецкай Украіне і ў няпростым наваколлі Варшавы, фактычна асобна ад бацькоў, якія абое былі зняволеныя цягам доўгага часу. Ён ведаў пра лагеры й пра Халакост яшчэ да дэпартацыі ў Аўшвіц.

У адрозненне ад большасці пісьменнікаў, што пісалі пра Аўшвіц, Бароўскі не мог разглядаць дэпартацыю як выключны досвед. Інтэрнаванне ў канцлагерах было своеасабліваю сямейнай традыцыяй: бацька сядзеў у адным з іх з 1926 па 1932 год, маці – з 1930 па 1934 год, іх сын – з 1943 па 1945 год. Першы вядомы верш Бароўскага, створаны ў дзевяцігадовым узросце, быў запісаны рукою бацькі, які толькі што скончыў паднявольную працу ў ГУЛАГу. Калі Тадэвуш пісаў сваім бацькам у юнацтве з Аўшвіца, не так шмат гадоў пасля гэтага, ён рабіў кароткія заўвагі: «Вы ведаеце, што я маю на ўвазе».

Нягледзячы на тое, што Бароўскі не быў габрэем, Халакост стаў часткаю яго сталення ў Варшаве. У Польшчы жыло больш габрэяў, чым дзе-небудзь яшчэ, і большасць з іх памерла яшчэ да таго, як Аўшвіц стаў цэнтрам забойстваў. Асяроддзе Бароўскага было часткова габрэйскім, і ён праводзіў трывожныя ночы, перажываючы, што яго дзяўчына, Марыя Рундо, якая была габрэйскага паходжання, будзе арыштаваная гестапа па дарозе дадому са склада, дзе ён жыў. Яго адправілі ў Аўшвіц, бо Марыя спрабавала даць прытулак уцекачам з варшаўскага гета.

Аўшвіц Бароўскага не вылучаецца з навакольнага свету – гэта натуральная частка гэтага свету. Гэта не механізм, а грамадства. Замест таго, каб напружвацца, каб паказаць ненармальнасць лагера, Бароўскі паказвае яго як нармальны. Затым надыходзіць момант, супастаўленне, у якім нармальнасць занадта густая, і тады выяўляецца ўласная здольнасць чытача нармалізаваць.

У «Людзях, якія ішлі» адбор габрэяў на рампе ды іх транспартаванне ў газавую камеру знаходзяцца на другім плане. На пярэднім плане – футбольная гульня, у якую гуляюць зняволеныя. Цяпер апаздальнік – брамнік. Прыносячы мяч, выбіты ззаду па-за межы поля, ён бачыць габрэяў, якія ідуць да газавых камер. Затым ён вяртаецца на поле і гуляе далей. Яшчэ адзін мяч вылятае за межы поля, і брамнік зноў паварочваецца, каб забраць яго. Людзей, якія ішлі, няма: «За маёй спінаю паміж тымі двума вуглавымі атруцілі газам тры тысячы чалавек».

Тыповы пісьменнік шукае ў канцлагеры выключнае: прыстойнае, гераічнае, патрыятычнае, рэвалюцыйнае. Гэта дае нам права асацыяваць лагера з чымсьці, што мы адчуваем, або мы адчуваем тое, што павінны адчуваць. Мы адводзім позірк ад рэальнасці Аўшвіца на нейкую метафізічную сярэдзіну. Бароўскі да нас больш патрабавальны, а да сябе больш жорсткі. Ён хоча, каб мы зразумелі, што наша здольнасць да дэградацыі ўніверсальная. Аўшвіц нічога не акультурвае і не пацвярджае нашых папярэдніх абавязкаў. Бароўскі быў выключным пісьменнікам у тым сэнсе, што шукаў тыповае.

У згаданым творы «Запрашаем спадарства пад газ» апаздальнік Тадэвуш апісвае рабаванне смяротнікаў, якое адбываецца на рампе. Зняволеныя могуць унутрана паўстаць супраць жаху масавага знішчэння, але яны могуць скіраваць гэты гнеў толькі супраць яго ахвяр. Падымаючы рыдлёўку на маладую маці, вязень сцвярджае лінію ўлады ў лагерах, паказвае, як яна праходзіць праз яго. Як тлумачыць апаздальніку ветэран-вязень, «гэта нармальна, усё прадугледжана і разлічана. Цябе рампа даймае, ты пратэстуеш, а злосць лягчэй за ўсё спагнаць на тых, хто слабейшы. Нават пажадана, каб ты яе спагнаў».

Эсперанта крэматорыя – гэта мова, якую мы ўсе можам вывучыць. Дэгуманізацыя, як паказвае нам Бароўскі, – працэс чалавечы. Сэнс смерці ў тым, што мы арганізуем свае дзеянні вакол яе. Фашызм не абмежаваны пэўным часам і месцам; гэта пэўная накіраванасць жыцця на смерць. Знішчэнне не асвятляе ахвяр і не ўшаноўвае ўчынкаў. Яно толькі вучыць нас адносна чалавечых магчымасцяў.

Калі пасля вайны Бароўскага папрасілі напісаць аўтабіяграфічны нарыс, ён сказаў, што яму не стае балансу. З часоў дзяцінства сярод тэрору ў Савецкім Саюзе і падчас і пасля дэпартацыі ў Аўшвіц у дваццаць гадоў яго жыццё не мела пункту апоры.

Яго бацька і маці Станіслаў Бароўскі і Тэафіля Бароўска (у дзявоцтве Карпіньска) былі палякамі, якія выраслі на паўднёвым захадзе Расійскай імперыі, ва Украіне. Яны пажаніліся ў Жытоміры ў 1917 годзе, у год бальшавіцкай рэвалюцыі. У наступныя тры гады Украіна была месцам хаатычнага змагання. Пяць армій – чырвоныя, якія жадалі сусветнай рэвалюцыі, белыя, якія жадалі аднаўлення імперыі, украінцы, якія жадалі нацыянальнай незалежнасці, анархісты, якія жадалі анархіі ўва Украіне, і палякі, якія жадалі тэрыторыі ды ўкраінскага хаўрусніка – змагаліся ў розных камбінацыях. Усе здзяйснялі пагромы габрэяў, для якіх 1919 год быў самым ліхім за ўсю найноўшую гісторыю да таго часу.

...Тадэвуш Бароўскі вярнуўся ў Польшчу з Германіі ў траўні 1946 года. Ён ведаў, што Чырвоная Армія будзе азначаць для будучыні яго краіны. Яго дзяцінства было перапыненае савецкім тэрорам. З іншага боку, ён не верыў у еўрапейскую цывілізацыю, часткай якой ён успрымаў Аўшвіц. Ён хацеў адраджэння і не чакаў яго ад Захаду. Яму падабалася бачыць Германію ў руінах. Ён знайшоў Парыж, які ён наведаў пасля Мюнхена, агідным і дэпрэсійным. Як вынікае з гэтых паасобных гісторый, ён, здаецца, пагарджаў амерыканцамі, якіх сустрэў у лагеры для перамешчаных асоб.

Ён сумаваў па Польшчы. З Мюнхена ён пісаў маці, што туга па радзіме горшая за голад. Гэта – моцнае пачуццё з боку чалавека, які ледзь не памёр ад голаду, або ад аднаго таго, хто выжыў ува ўкраінскай галадоўлі да іншага, або ад аднаго былога вязня лагера да іншага.

У студзені 1949 г. на Бароўскага быў зроблены данос. Але паколькі ягоны талент лічыўся вартым захавання дзеля камуністычнай справы, яму прапанавалі магчымасць зарабляць сабе на жыццё апаратчыкам. У той чэрвень ён паехаў у Берлін, каб працаваць прэс-афіцэрам вайскавай місіі польскай амбасады – і, здаецца, займацца шпіянажам. Паколькі яго праца патрабавала ад яго перамяшчэння паміж савецкім і амерыканскім сектарамі Берліна, Бароўскі раптам апынуўся часткаю вялікай гульні халоднай вайны й падзелу Еўропы. Пакуль яны з Марыяй жылі ў Берліне, савецкая акупацыйная зона Германіі стала новай краінай – Германскай Дэмакратычнай Рэспублікай.

Творчасць Бароўскага заўсёды круцілася вакол балючага пытання: калі праўдзівае заўсёды мінаецца, а пазачасавае заўсёды мае на сабе плямы, як тады пісьменнік можа быць адначасова сумленным і значным? Сталінізм рабіў аналагічны аналіз – што ўся культура была знявечаная капіталізмам – і прапаноўваў рашэнне. Шлях наперад да сацыялізму, бачны толькі Партыі, ёсць адзінаю істотнай праўдай. Пісьменнікам, якія служаць Партыі, не трэба выбіраць паміж праўдаю і ўладаю, бо праўда – гэта ўсё, што дазваляе камуністам узяць уладу. Проста трэба выконваць вызначаную лінію.

...1 ліпеня 1951 года, праз шэсць дзён пасля нараджэння [першай дачкі], ён выйшаў увечары з радзільні, паабяцаўшы сваёй жонцы Марыі, што ў наступны прыход прынясе пялюшкі. Больш яна яго не бачыла.

Аканомка знайшла яго назаўтра раніцай непрытомнага. Ён, відаць, пакінуў уключаным газ у кватэры. У ягонай крыві знайшлі барбітураты. Назаўтра ён памёр. Яму было дваццаць дзевяць гадоў.

Тадэвуш Бароўскі, Варшава, 1942 г.

Лагер Асвенцім II (Аўшвіц-Біркенау), непадалёк ад Кракава. *Дакументальнае фота.*

Сучасны выгляд былой разгрузачнай пляцоўкі ў музейным комплексе «Аўшвіц-Біркенану» у Польшчы. *Фота А. Дабравольскага.*